

M.Ö. I. BİN YILDA ERZURUM BÖLGESİ: ARKEOLOJİK VE YAZILI KANITLAR IŞIĞINDA "DIAUEHİ KRALLIĞI"

Arş. Gör. Mehmet IŞIKLI*

M.Ö. 13. Yüzyılda Yakınoğu'da dönemin süper gücü Asur Devleti'ni rahatsız edecek boyutta gelişmelerin yaşandığı dağlık Doğu Anadolu Bölgesi, M.Ö. I. bin yılın güçlü krallığı Urartu'nun doğuşuna ev sahipliği yapmaktadır. Asur yazılı kaynaklarından adlarını bildiğimiz *Uruadri* ve *Nairi* beylikleri gittikçe artan Asur tehdidi karşısında Asur kralı III. Salmanasar'ın saltanat yıllarında karşımıza bir krallık olarak çıkar. Erken dönem kralları, *Urartulu Arame* ve *Lutupri oğlu Sarduri* ile devletleşme sürecine giren Urartu, bu dönemden sonra Yakınoğu tarih sahnesinde önemli askeri ve siyasi bir güç olarak yerini alacaktır. Doğu Anadolu'da Demir Çağların güçlü bir krallığı olan Urartu, özellikle *İşpuini - Menua* (M.Ö. 820 - 810) ortak yönetimini izleyen dönemden itibaren yayılım ve genişleme sürecine girmiştir. Bulunduđu zor coğrafyanın izin verdiği ölçülerde dört bir yana gerçekleştirilen yayılım seferlerinde öncelikli amaç; hedef alınan bölgede siyasi ve ekonomik kontrolü sağlamaktır. Urartu yayılım alanları içersinde "kuzey yayılım alanı" ayrı bir öneme sahiptir. Kuzey yayılımında hedef olan bölge kabaca Erzurum - Erzincan illerini ve tartışmalı da olsa Karadeniz kıyılarına doğu olan bölgeyi kapsamaktaydı. Urartu Devleti'nin Kuzey ve kuzeydoğu yönlü yayılım seferlerinde en ciddi muhatabı Erzurum Bölgesi merkezli bir lokalizasyona sahip olan, "*Diauehi Ülkesi*" idi. Dönemin hem Asur hem de Urartu kayıtlarında adını sıkça gördüğümüz fakat arkeolojik açıdan henüz tam olarak varlığını ortaya koyamadığımız bu güçlü yerel krallık bulunduğu bölgenin elverişli konumu nedeni ile Urartu tarafından sürekli tehdit altında varlığını sürdürebilmiştir. Yapılan araştırmalar Kalkolitik Çađdan itibaren insani yerleşimlere sahne olan Erzurum Bölgesi'nin Demir Çağlarının Urartu ile birlikte bu yerel krallık tarafından temsil edildiğini göstermektedir. İlerki yıllarda Erzurum ve civarında yapılacak sistemli araştırmaların M.Ö. I. bin yılın güçlü yerel krallığı Diauehi'nin gün ışığına çıkmasını sağlayacağı şüphesizdir.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Arkeoloji Bölümü Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Öğretim Elemanı.

BÖLGENİN COĞRAFYASI

Erzurum ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu kesiminde yer alan Erzurum – Kars alt bölgesinin batı kısmını oluşturur. İl topraklarının kuzeyini Doğu Karadeniz Bölgesi'nin iç kısımları, güney kesimini ise Yukarı Fırat ve Murat alt bölgeleri teşkil eder. Bölgenin kuzeyini bir duvar gibi çevreleyen Doğu Karadeniz Dağlarının en yüksek noktasını 3937 m ile Kaçkar Dağları oluşturur. Rize Dağlarının hemen güneyinde yer alan Çoruh ve Kelkit vadileri Anadolu'nun en önemli kırık hatlarından birisidir. Çoruh Oluğu adı verilen kırık hat ile Aşkale – Erzurum ve Hasankale – Pasinler çöküntü alanları arasında bulunan Kuzey Anadolu Dağları 3000m civarında yükseltiye sahiptir. Güneybatı – kuzeydoğu doğrultusunda uzanan bu dağ sıraları genelde sade bir topografya görüntüsü sergilerler. Aşkale – Erzurum ve Hasankale – Pasinler depresyon dizisi, Kargapazarı Dağlarının güneyinde yer alırlar ve bölgenin en önemli düzlüklerini oluştururlar. Bu iki ova arasında yer alan Deveboynu geçidi (1950m) volkanik bir eşik meydana getirmektedir ve ulaşım için oldukça önemlidir. Karasu – Aras çöküntü alanının güneyinde bir yay çizen Karasu – Aras dağ sırası ortalama 3500m yüksekliğe sahip dağlardan oluşmaktadır. Karasu – Aras dağ sırası ile Bingöl Dağları arasında kalan platoluk alan, Yukarı Fırat ve Murat bölgelerini ve Hınıs – Varto depresyon alanını da içine alır¹.

Yukarıda da görüldüğü gibi, Erzurum Bölgesi coğrafyasının ana hatlarını, batıdan doğuya doğru araları açılarak uzanan dağ sıraları ve bu dağ sıraları arasında yer alan platolar ve yüksek ovalar oluşturur. Kuzeyde Çoruh Nehri'ni izleyen oluk şeklindeki tektonik vadi, batıda Karasu Nehri yatağının etrafında yer alan Erzurum ve Aşkale ovaları ve Güneyde Hınıs Ovası bölgenin en önemli düzlüklerini oluşturmaktadır. Bu geniş düzlüklerden özellikle Erzurum Ovası'nı güneyde sınırlayan Palandöken Dağları ve kuzeyde doğal sınırı belirleyen Dumlulu ve Yeşilaliç Dağları konumuz olan bölgenin en önemli yükseltileridir. Bu yükseltiler dışında bölgenin batısında doğal sınırı Aşkale ve Karasu Dağları daha kuzeyde ise Doğu Karadeniz dağları belirler. Doğu Anadolu coğrafyasının temel özelliği olarak Erzurum – Kars Havzası, diğer alanlarda olduğu gibi genelde yükseklikleri 3000m yi aşan dağlarla kaplıdır.

Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımında asıl hedef bölge olan Erzurum Bölgesi'ne ulaşmada Urartu krallarının kullandığı güzergah; başkent Tuşpa'dan Muradiye – Erciş – Patnos ve Ağrı düzlüklerini izleyerek

¹ Sözer 1974, 27 - 28

Erzurum – Ağrı illeri arasında Erzurum ilinin güneydoğusundaki “Tabir Geçidi” yolu ile Horasan – Pasinler ovası üzerinden Erzurum’a ulaşan yoldur. Araştırmacılar tarafından genelde kabul edilen bu güzergah üzerinde yer alan yazıt bazlı arkeolojik kanıtlarla desteklenmektedir. Bu kanıtlara geçmeden önce Urartu Krallığı’nın İşpuini dönemi ile birlikte kuzey yayılımına verdiği önemi gösteren ön çalışmalardan kısaca söz etmek yararlı olacaktır.

Urartu Devleti, İşpuini – Menua (M.Ö. 820 – 810) ortak yönetimi döneminden başlayarak krallığın kuzeyinde kalan topraklara ulaşarak bölgeyi siyasi ve ekonomik açıdan kontrol altına almaya yönelik politikalara öncelik vermiştir. Bu amaç doğrultusunda krallık, bu dönemden başlayarak kuzey ve kuzeydoğuya yapılması düşünülen askeri seferlere hazırlık amacı ile askeri açıdan lojistik destek sağlayacağını düşündüğü güçlü kaleler ve karakollar inşa etme yoluna gitmiştir. Bu politikanın özellikle Menua döneminde yoğun bir şekilde uygulandığını görmekteyiz. Menua tarafından ana hatları oluşturulan bu yayılım ve savunma destekleme ağının merkezinde başkent Tuşpa’nın güvenliği ve sefer sırasında ordunun hızlı ve güvenli bir şekilde ilerleyebilmesi esası yer almaktaydı². Urartu yazılı kaynaklarında adı sıkça geçen ve bir dönem Urartu için güçlü ve önemli bir rakip olan “Diauehi Krallığı”, Urartu’nun kuzey yayılımında asıl hedef durumunda olan güçtü.

URARTU VE ASUR YAZILI KAYNAKLARI IŞIĞINDA; DİAUEHİ ÜLKESİ’NİN TARİHİ COĞRAFYASI

Doğu Anadolu’nun tarihi coğrafyası ve tarihsel gelişimi ile ilgili en erken bilgileri M.Ö. 13. yüz yıldan itibaren Asur metinlerinde bulabilmekteyiz. Bu dönemden önce özellikle Hitit kaynakları Doğu Anadolu ile bilgi verme konusunda oldukça yetersizdirler. Hitit metinlerinde özellikle Yukarı Fırat Havzası sınırları içersinde olduğu düşünülen ve daha sonra Asur metinlerinde de gördüğümüz bazı yer ve kabile isimleri ile karşılaşmaktayız. “*Pahhuwa, İşuwa Zuhma, Alzi ve Maldiya*” söz konusu dönemin politik koşullarında önemli rol oynamayan yerel krallıklar olmalıydı. Daha çok Van Gölü Havzasındaki gelişmeler ile ilgili bilgi veren kayıtlar Asur metinleridir. Bu konuda en erken kayıt Asur kralı I. Salmanasar’ın (M.Ö. 1274 – 1245), M.Ö. 1274 yılına tarihlenen sefer yılına ait kayıtlardır. Bu sefer kaydında Asur kralı Salmanasar, “*Uruadri*

² Burney, Diauehi Ülkesi’ni hedef alan Menua ve I. Arğişti dönemi seferlerinde asıl askeri üssün Patnos – Aznavurtepe kalesi olabileceğini düşünmektedir. Burney – Lang, 1971, 141.

Ülkesi"nin kendine karşı ayaklandığından söz etmektedir³. I. Salmanasar'dan yaklaşık otuz yıl sonra bir diğer Asur kralı I. Tukulti – Nimurta (M.Ö. 1244 – 1208) kayıtlarında, Doğu Anadolu'daki gelişmelerle ilgili diğer erken bilgileri verir. Asur kralının M.Ö. 1244 yılına tarihlenen bir sefer kaydında Doğu Anadolu ile ilgili olarak ikinci bir terim karşımıza çıkar, "*Nairi Ülkeleri*". Bu terim uzun süre Doğu Anadolu'daki coğrafi ve siyasi yapılanmayı karşılayacak bir şekilde Asur yazıtlarında kullanılmaya devam edecektir.

M.Ö. 1115 yılında Asur tahtına geçen I. Tiglat – Pileser (M.Ö. 1114 – 1076), saltanatının üçüncü yılında Nairi Ülkeleri'ne karşı bir sefere girer. Bu kral yazıtında Nairi Ülkeleri ile ilgili olan önemli bir ifadeye yer verir;

"...*Tumme*'den *Daiæni*'ye değin olan Nairi Ülkeleri'nin kralları..."

Asur kralı I. Tiglat – Pileser yıllıklarının birinde 23, bir diğerinde ise 60 Nairi Ülkesi kralını yendiğinden söz etmektedir⁴. Yukarıdaki ifadede bizim için olan "*Daiæni Ülkesi*"dir. Bu noktada Nairi Ülkeleri'nin lokalizasyonu ile bağlantılı olarak Asur kayıtlarında geçen "*Daiæni Ülkesi*" ile daha sonra Urartu kayıtlarında adını sıkça göreceğimiz "*Diauehi Ülkesi*" arasındaki ilişki ve ülkelerin lokalizasyonu ön plana çıkacaktır. Asur kralları, Nairi Ülkeleri'nden söz ederken onların "Yukarı Deniz"e yakın olduklarını belirtmektedirler. Sorun; Yukarı Deniz'in neresi olduğudur. Araştırmacılar Yukarı Deniz konusunda dört seçenek üzerinde anlaşamamaktadırlar; Van Gölü, Karadeniz, Urmiye Gölü ve Hazar Denizi. Bu seçenekler arasında bu gün için en çok destek gören; "Van Gölü" olarak kabul edilmektedir⁵.

Yukarıda da söz ettiğimiz gibi bizim için bu ifadelerde önemli olan nokta; "*Daiæni ülkesi*" ismidir. Bu isim, sadece Asur kralı I. Tiglat – Pileser'in Malazgirt – Bulanık ovasındaki literatürde "Yoncalı yazıtı" olarak bilinen zafer stelinde geçmez. Daha geç dönem kralı olan III. Salmanasar'ın (M.Ö. 858 – 824) yıllıklarında da Doğu Anadolu ile ilgili olarak bu ismi görmekteyiz. Urartu Krallığı ile büyük bir mücadeleye girişen ve Asur'u Yakındoğu'nun süper gücü konumuna getiren III. Salmanasar'ın saltanatının

³ LARI ; 141

⁴ Metinde Asurca "*şarrani*" kelimesi geçmektedir. Urartu dili uzmanı olan M. Salvini bu kelimeyi "kabile reisi" olarak çevirmeyi uygun görmektedir. Salvini 1995, 22

⁵ Asur metinlerinde adları sıkça geçen "Yukarı Deniz" ve "Aşağı Deniz" ile ilgili detaylı bilgi ve değişik öneriler için bkz. Işıklı 1997, 72 vd.

15. yılına ait uzun sefer kayıtlarında “Daiaeni ülkesi” ile ilgili olarak şu ifade yer almaktadır⁶;

“...Urartulu Arame'nin köyleriyle Fırat'ın kaynağına değin
savaştım,
Bozguna uğrattım, ateşe verdim.
Sonra tanrılarımı götürdüm (ve)
Orada tanrım Assur'un silahlarını yıkadım.
Daiaeni kralı Asia ayaklarına kapandı.
Ondan haraç ve vergiler aldım.
Kraliyetimin simgesi olan zafer stelimi onun kentinin ortasına
diktirttim...”

Bu veriler ışığında Daiaeni Ülkesi'nin “Fırat'ın Kaynak Bölgesi”nde veya yakınında bir yerlerde olması gerekmektedir. Bu gün için coğrafi açıdan da Fırat Nehri'nin kaynak bölgesinin neresi olabileceği coğrafyacılar arasında tartışma konusudur. Coğrafyacılar, Muş Ovası'ndan Ağrı Ovası'na değin olan oldukça geniş bir bölgenin Fırat Nehri'nin kaynak bölgesi kabul edilebileceğini ifade etmektedirler⁷. Asıl sorun bu geniş coğrafyada Asurluların Fırat'ın kaynak bölgesi olarak nereyi kabul etmiş olduklarıdır. Ne yazık ki yazıtlarda bu konuda doyurucu bir bilgiye ulaşamamaktayız. Genel olarak bu konuda kabul edilen gerçek; Fırat'ın en önemli kolları olan Karasu ve Murat Su nehirlerinin kaynak bölgeleri aynı zamanda Fırat nehrinin de kaynak bölgesi olabileceği yönündedir⁸.

Asur kralı I. Tiglat – Pileser'in (M.Ö. 1115 – 1077) Muş'un Bulanık ilçesi yakınlarındaki Yoncalı'da bulunan ve bu adla bilinen zafer steline dayanarak; “Nairi Ülkeleri”nin lokalizasyonu, Malazgirt – Bulanık Ovası'na veya Murat Vadisi'nin batısına yapılmaktadır⁹. Böyle bir durumda Asur metinlerinde geçen Daiaeni ismi ile Urartu metinlerinde geçen Diauehi ismi birbirinden farklı iki coğrafi ve siyasi birimi ifade etmiş olacaktır ki bu önemli bir çelişkiyi ifade eder. Bölgede uzun yıllar araştırma yapmış olan Burney, bu soruna I. Tiglat – Pileser dönemi ve öncesinde Bulanık Ovası ve Murat Vadisi'nde yaşayan Daiaeni halkı büyük oranda Asur kralı III. Salmanasar'ın 3. saltanat yılındaki (M.Ö. 854) seferinden sonra daha kuzeye göç ederek daha sonra Urartu kayıtlarında karşımıza Diauehi halkı olarak

⁶ Asur kralı III. Salmanasar'ın bu yıllıkları başkent Kalah'tan ele geçen anıtsal boğa heykellerinin üzerinde kayıtlıdır. LAR I 660 - 662

⁷ Ş.İŞİK – A. NECDET, *Doğu Anadolu ; Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Ders Notları*, İzmir, 1993.

⁸ Işık 1997, 80 – 83.

⁹ Çilingiroğlu 1997, 31 ; Sevin 1979, 104.

çıkması olabileceğini ileri sürerek çözüm bulma çabasıdır¹⁰. Aslında Burney'in önerisi üzerinde düşünülmesi gereken bir noktayı işaret eder. Urartu devletini oluşturan beyliklerin artan Asur tehdidi karşısında izledikleri sürecin benzerini daha geç dönemde Diauehi Ülkesi halkı niçin yaşamamış olsun. Diauehi halkı veya kabileleri önceleri Asur tehdidi daha sonraları ise artan Urartu tehdidi nedeni ile daha kuzeye çekilerek siyasi bir birim olarak gelişme süreçlerini burada tamamlamış ve daha sonra Menua yazıtlarında görüldüğü gibi "güçlü krallık" olarak karşımıza çıkmış olabilir.

Bu aşamada çeşitli bilim adamlarının Diauehi Ülkesi'nin lokalizasyonu konusundaki görüşlerine kısaca yer vermek gerekecektir. Öncelikle tüm araştırmacıların ortak noktası, Erzurum Bölgesi merkezli bir lokalizasyonun olması gerektiği yönündedir. Burney, Asur ve Urartu yazıtlarını göz önüne alarak Diauehi Ülkesi'ni Aşkale – Tercan – Pasinler yerleşimlerini içersine alan bir bölgeye yerleştirmektedir¹¹. Urartu dili konusunda önemli bir uzman olan Salvini, Asur metinlerinde geçen Daiaeni, Urartu metinlerinde geçen Diauehi isimlerinin özdeşliğine inanarak Diauehi Ülkesi'nin Erzurum'un kuzeyine Çoruh Nehri'ni de içine alacak şekilde yerleştirmeyi uygun bulmaktadır. Aynı zamanda Salvini, Klasik Dönem antik yazarlarından Xenophon'un metinlerinde adı geçen "Taochoi" kabilesinin de aynı topraklar üzerinde yaşadığını belirtmektedir¹². Ünlü Rus bilim adamı Piotrovskii de Salvini ile ortak görüştedir ve ülkeyi Erzurum'un kuzeyine lokalize eder¹³. Anadolu'daki sistemli Urartu kazılarında birini yürüten Çilingiroğlu'nun görüşü; daha çok Erzurum Ovası merkezli bir lokalizasyondur. Bu araştırmacıya göre; Diauehi Ülkesi'nin yayılım alanı daha çok Aşkale – Tercan bölgeleridir¹⁴. Urartu coğrafı yer adları üzerine bir katalog çalışması yapan Diakonov – Kashkai ise ülkeyi Yukarı Fırat Havzası – Erzurum arasında kalan geniş bölgeye lokalize etmektedir¹⁵.

Asur metinlerinde "Daiaeni", Urartu kayıtlarında ise "Diauehi" olarak geçen ülkelerin özdeşliği bilim adamları arasında tartışma konusudur. Bu aşamada bir de Urartu yazılı kaynaklarına bakmak yerinde olacaktır. "Diauehi Ülkesi" adı Urartu kayıtlarında ilk olarak kral Menua'nın (M.Ö. 810 – 785 / 780) bölgeye düzenlediği ilk sefer kayıtlarında yer almaktadır.

¹⁰ Burney – Lang 1971, 137

¹¹ Burney 1966, har.2

¹² Salvini 1995, 22vd.

¹³ Piotrovskii 1962, har. 10

¹⁴ Erzurum Ovası'nda yer alan Umuduntepe'de araştırmalar yapan Çilingiroğlu, kalenin sur duvarlarından yola çıkarak Menua dönemine tarihlenebileceğini öne sürmekte ve kalenin Urartu tarafından atanmış bir yerel yöneticinin ikameti için kullanılmış olabileceğine dikkat çekmektedir. Çilingiroğlu 1980, 194

¹⁵ Diakonov – Kashkai 1981, 25

Erzurum'un Horasan ilçesi yakınlarda ele geçen "Yazılıtaş Steli"nde Menua, Diauehi Ülkesi'ni ve onun krali kenti "Şaşılı"yu ele geçirdiğinden söz etmektedir. Aynı metinde bu ülke ile yakın oldukları anlaşılan Şeşeti Ülkesi", "Zua ve Utuhai şehirleri" de ele geçirilmiştir. Söz konusu metnin sonlarında Urartu krali Menua, "Baltulhi" ve "Haldiriulhi" ülkelerini ve krallıklarını da ele geçirdiğinden söz etmektedir¹⁶.

Urartu krali Menua'nın bölgeye yaptığı ilk sefere ait bu kayıtlarda adı geçen yer isimlerinin lokalizasyonu konusunda bazı görüşler söz konusu ise de net bir şeyler söyleyebilmek bu gün için güçtür. Menua'nın ilk yıl seferi kayıtlarında adı geçen "Şeşeti(n) Ülkesi", Erzurum Bölgesi merkezli lokalizasyona sahip olduğu kabul edilen Diauehi Ülkesi'nin kuzey veya kuzeybatısında olduğu düşünülen ve Asur krali I. Tiglat - Pileser'in yıllıklarında da adı geçen "Şeşe Dağı" ile bağlantılı olarak bugünkü Şavşeti Dağı ile özdeşleştirilir ve ülke Çoruh Nehri'nin ağız bölgesine yerleştirilir¹⁷. Krali Menua dışında I. Argişti (M.Ö. 785/780 - 756) dönemi kayıtlarında da adı geçen "Zua kenti". Erzurum ilinin kuzeydoğusundaki bu günkü Zivin yerleşimi ile özdeşleştirilmektedir. Diğer yandan Zivin'den ele geçen ve bu isimle anılan Menua dönemine ait bir diğer yazıtta yine Menua'nın ilk yıl seferi kayıtları yer almaktadır. Bu metne bağlı olarak bu kentin metinde geçen Diauehi Ülkesi'nin krali kenti "Şaşılı"nın Zivin ile özdeşleşebileceği ileri sürülmektedir¹⁸.

Menua oğlu I. Argişti dönemi kayıtlarında bölgenin tarihi coğrafyası ile ilgili yeni isimlere ve bilgilere ulaşabilmekteyiz. Urartu krali I. Argişti, bölgeye yaptığı seferi ile ilgili kayıtlarında "Bia" ve "Huşani" ülkelerine değin gittiğinden, "Didi" ve "Diauehi" ülkelerinin krali kenti olan "Zua şehri"ni yakıp yıktığından söz etmektedir. Görüldüğü gibi Menua dönemi kayıtlarında da karşımıza çıkan "Zua kenti" bu kez Didi ve Diauehi ülkelerinin krali kenti olarak karşımıza çıkmaktadır. Urartu metinlerinde karşılaştığımız Diauehi ülkesinin her iki krali kenti "Şaşılı" ve "Zua" için ortak lokalizasyon önerileri bu günkü Zivin yerleşimi ve civarı şeklinde ortaya çıkmaktadır¹⁹. Krali kent Zua'yı ele geçirip yakan I. Argişti, daha sonra kayıtlarında "Aşgalaşi Ülkesi" topraklarına değin ulaştığından söz etmektedir. Bu gün için arkeolojik yeterli kanıt olmasa da Aşgalaşi adı ile

¹⁶⁶ URKN337

¹⁷⁷ Diakonov - Kashkai 1981, 81

¹⁸⁸ Zua şehri ile bağlantılı bir diğer kent olan Utuhai şehri bu günkü Utah yerleşimi ile bağlantılı olarak Oltu ilçesinin kuzeybatısına lokalize edilmektedir. Menua'nın ilk yıl kayıtlarında adı geçen Baltulhi ve Haldiriulhi kentleri Kars ilinin Kuzeyine Çıldır Gölü civarına yerleştirilmektedir. Diakonov - Kashkai 1981, 339, 97

¹⁹⁹ Diakonov - Kashkai 1981, 39

Erzurum'un Aşkale ilçesi adları arasında ki ses benzerliği dikkat çekicidir²⁰. Urartu kralı I. Argiştı, bu ilerleyişi sırasında 105 kale, 453 şehir ve 3 ülkeyi yerle bir ettiğinden söz eder. Ayrıca kral, isimleri geçen kentlerden ve ülkelerden yüklü miktarlarda haraç ve ganimeti de kabul etmiştir. Urartu kralının metnine göre; Urartu ordusu "Kada / Qada", "Aşgalaşi", "Şaşılı" ülkelerini yakıp yıkmış, "Şaşki", "Ardarakihî", "Baltulhi" ve "Kabiluhi" ülkelerinin kralları hadım edilerek cezalandırılmıştır²¹.

Yukarıda adları geçen yer isimleri ile ilgili lokalizasyon önerileri de Erzurum merkezli bir lokalizasyona sahip olduğu düşünülen "Diauehi ülkesi"ne bağlı olarak yapılmıştır. Buna göre; I. Argiştı kayıtlarında adı ilk be son kez geçen "Bia Ülkesi" Diauehi Ülkesi'nin güneybatısına Çıldır Gölü civarına lokalize edilmiştir. "Didi Ülkesi" için ise ortak bir krali kente sahip oldukları ifadesinden yola çıkılarak sadece Diauehi Ülkesi ile çok yakın bir konumda olabileceği yargısına ulaşılmıştır. Diğer üç ülke "Kada / Qada", "Aşgalaşi", "Şaşılı" ve halkları için ise Diauehi Ülkesi topraklarında yaşayan kabileler olabileceği yönünde fikirler öne sürülmüştür²².

Urartu kralı I. Argiştı'nın konumuz olan bölgeye yaptığı seferle ilgili bir diğer önemli yazılı kanıt başkent "Tuşpa" – Van Kalesi'ndeki, literatürde "Horhor Kronikleri" olarak bilinen krali yıllıklardır. I. Argiştı'nın bu metninde diğerinden farklı olarak bölge ile ilgili olarak ayrıca "Abmulua Ülkesi" ismini görmekteyiz. Bu ülke ile de ilgili olarak açık lokalizasyon önerileri yapılmamış sadece Diauehi Ülkesi'ne oldukça yakın olabileceği belirtilmiştir. I. Argiştı döneminden sonra Urartu kayıtlarında Diauehi Ülkesi ve civarı hakkında her hangi bir bilgiye rastlanmaz. Bu durum bilim adamları tarafından bölgede bu dönemden sonra mutlak Urartu üstünlüğünün sağlanmış olması ile açıklanabileceği şeklinde yorumlanmaktadır²³.

URARTU DEVLETİ'NİN DİAUEHİ ÜLKESİ'NE YÖNELİK SEFERLERİNİN NEDENİ

Menua – İşpuni ortak krallığını takip eden süreçte, hızlı bir gelişim ve yayılım dönemine giren Urartu Devleti, kuşkusuz yayılım alanı olarak seçtiği bölgelerin doğal kaynaklar ve stratejik açıdan taşıdıkları önemi

²⁰ Diauehi Ülkesi'nin batı sınırlarını Aşkale – Tercan ilçelerine dayandıran lokalizasyon önerilerine dayanarak bu benzerlik üzerinde durulması gerekmektedir. Ayrıca ülkenin batı sınırlarında yer alan Tercan yakınlarındaki Şirinlikale ve Pekerç gibi kaleler bu bağlamda öncelikle incelenmesi gereken yerleşimler olmalıdır.

²¹ UKN 128, B1

²² Diakonov –Kashkai 1981 14,65 ; Ayrıca bkz. d.n. 20.

²³ Çilingiroğlu 1997, 30 - 31

öncelikle göz önüne alınmıştır. Bu doğrultuda konumuz olan Diauehi Ülkesi Urartu için vazgeçilmez bir bölge olmalıydı. Nitekim Menua ve onu izleyen krallar döneminde Urartu Krallığı'nın kuzey – kuzeydoğu yönlü yayılım girişimlerinde Diauehi Ülkesi kilit bölge konumunda olmuştur²⁴. Bu sürecin öncesinde Menua döneminde Urartu'nun kuzey – kuzeydoğu yönlü askeri yayılım seferlerinin lojistik alt yapısının hazırlanmasına yönelik bazı girişimlerin varlığını görmekteyiz. Bu doğrultuda askeri üs niteliği taşıyan bazı kalelerin inşa edildiğini bilmekteyiz. Bunlardan en önemlisi Patnos – Aznavurtepe kalesidir. İngiliz araştırmacı Burney, bu kalenin Urartu'nun kuzey – kuzeydoğu yönlü askeri yayılım seferlerinde oldukça önemli bir askeri üs olduğunu düşünmektedir²⁵.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Urartu Devleti'nin yayılım hedeflerini saptamada en önemli faktörler, hedef olan bölgenin askeri ve ekonomik açıdan sahip olduğu potansiyeldi. Bu konuda belirleyici olan kriterler ise bölgenin sahip olduğu madenden keresteye değin olan doğal kaynaklarının zenginliği, stratejik ve jeopolitik konumu idi. Bu kriterler ışığında konumuz olan bölgeye daha detaylı bakmamız gerekecektir. Urartu uygarlığı üzerine çalışan uzmanların genelde kabul ettiği gerçek; Urartu toplumunun M.Ö. I. bin yılın en gelişmiş hidrolik ve metalurjik toplumlarından biri olduğudur. Buldukları coğrafyanın onlara sunduğu olanakları en iyi şekilde kullanmayı başaran bu toplum, oldukça zorlu bir coğrafyada büyük bir uygarlık meydana getirmiştir. Erken dönem krallarından itibaren özellikle bayındırlık alanında gerçekleştirilen faaliyetler doğrultusunda inşa edilen barajlar, su kanalları, bağlar ve bahçeler, Urartu'ya bu zorlu coğrafyada meydana getirdiği sulama sistemleri ve bağlantılı tarımsal üretim ile “gelişmiş bir hidrolik toplum” niteliğini kazandırmıştır. Diğer yandan maden işleme sanatında ulaşılan doruk noktası, ona metalürji alanında Yakınoğu'da haklı bir ün kazandırmıştır. Maden işleme sanatında ulaşılan zirve ile bağlantılı olarak üretilen araç ve gerecin doğal sonucu olarak bu uygarlık, taş işlemeciliğinde de önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Bu alanda elde edilen birikimle meydana getirilen kaleler, karakollar ve kentler uygarlığın M.Ö. I. bin yılda bölgesinin önemli bir askeri ve ekonomik gücü olma yolunu açmıştır.

Kuşkusuz gelişim süreci ile ulaşılan noktada var olan siyasi ve ekonomik sistemin en önemli ihtiyaçları; hammadde ve insan gücü olmalıydı. Bu ihtiyaçların karşılanabilmesi için gerekli olan en önemli unsur, güçlü bir askeri yapı ile gerçekleştirilebilecek yayılım seferleri ve bunlardan elde edilecek haraç, ganimet ve vergilerdi. Erzurum merkezli bir

²⁴ O.SAN, *Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı*, İzmir, 1994 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

²⁵ Burney – Lang 1971, 141vd.

lokalizasyona sahip "Diauehi Ülkesi" bu açıdan Urartu için vazgeçilmez bir hedefti. Özellikle bölgenin maden açısından sahip olduğu potansiyel Urartu'nun dikkatinden kaçmamış olmalıdır. Bölgeye yapılan Urartu sefer kayıtlarından da görebileceğimiz gibi Diauehi Ülkesi ve civarına sefer yapan her Urartu kralı yüklü miktarlarda madenlerden oluşan haraç ve ganimeti ülke ekonomilerine kazandırmışlardır. Konumuz olan bölgenin maden potansiyeli açısından Urartu dönemindeki durumunu gözler önüne sermek için M.Ö. I. bin yılda maden sektöründe en fazla talep gören madenleri esas alarak bölgeyi incelemek yerinde olacaktır;

• Gümüş

M.Ö. I. bin yılda Urartu başta olmak üzere Doğu Anadolu madenciliği konusunda uzun yıllar araştırma yapmış olan O. BELLİ, bu dönemde bölgenin sahip olduğu maden potansiyelinde "gümüş"ün önemli bir yere sahip olduğunu düşünmektedir(Har. III)²⁶. Belli, Doğu Anadolu'da gümüş madenlerinin üç alt bölgede yoğunlaştığını ileri sürmektedir. Buna göre;

- A- Gümüşhane – Bayburt – İspir Bölgesi"
- B- Kığı – Keban – Malatya – Kahta Bölgesi"
- C- Çatak – Hakkari Bölgesi"

Bu üç alt bölge içerisinde bizi ilgilendiren alt bölge; "Gümüşhane – Bayburt – İspir Bölgesi"dir. Bu bölgenin önemli bir kısmı, Erzurum merkezli lokalizasyona sahip Diauehi ülkesi topraklarının içerisinde kalmaktadır. Nitekim yazılı kaynak ışığında da bölgenin gümüş üretiminde önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. Urartu kralı Menua, bölgeye yaptığı sefer sonucunda önemli miktarda altın ve gümüşü haraç olarak Diauehi kralı *Utupurşi*'den kabul etmektedir²⁷. Sonuç olarak; Diauehi toprakları Urartu'nun ihtiyacı olan ve onun iştahını kabartan zengin gümüş yataklarına sahip olmalıydı²⁸.

Menua'nın ardılı olan I. Argiştı döneminde de Urartu'nun Diauehi Ülkesi'ne olan ilgisi bitmez. Söz konusu bu kral da sefer kayıtlarına göre Diauehi kralı *Utupurşi*'den "37 mina (18,5 kg) gümüş" ve "41 mina (20,5 kg) altın" dan oluşan haracı kabul etmiştir²⁹. Yazılı kaynaklar ışığında

²⁶ Bkz. Har. III ; Belli 1991, 16vd.

²⁷ UKN 30 ; HChI 82

²⁸ Slattery 1987, 10. Har. 1

²⁹ UKN 128 ; 20

görüldüğü gibi Urartu Diauehi ile ilişkilerinin en yoğun olduğu dönemde bu bölgeden önemli miktarlarda gümüşü ve altını haraç ve ganimet olarak almıştır. I. Argiştı'yi izleyen diğer önemli Urartu kralları II. Argiştı ve II. Rusa döneminde de Urartu Devleti siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan gelişimini devam ettirmiştir. Özellikle II. Rusa dönemi imar faaliyetleri ve sanatta ulaşılan seviye itibarı ile Urartu tarihinin "Rönesans Dönemi" olarak kabul edilmektedir³⁰. Bu gelişim dönemlerinde Urartu Ülkesi'nin özellikle güney ve güneybatıdan ciddi Asur tehdidi altında olduğunu görmekteyiz. Doğal olarak Doğu Anadolu gümüş rezervlerinin önemli bir kısmına sahip olan "Kiği - Keban - Malatya - Kahta Bölgesi" ve Çatak - Hakkari Bölgesi" var olan Asur tehdidi nedeni ile Urartu'nun ihtiyacı olan gümüş talebini karşılayamıyor olmalıydı. Bu durumda yoğunluk ister istemez geriye kalan ve bizim de konumuz olan "Gümüşhane - Bayburt - İspir Bölgesi"ne kayacaktır. Bu öneme ve yoğunluğa paralel olarak bölgedeki Urartu varlığı da güçlenmiştir. Bunun en önemli kanıtlarından biri de Erzincan Altıntepe'deki görkemli Urartu kalesidir. II. Argiştı dönemi tarihlenen Erzincan Altıntepe kalesinin kuruluş amacı konusunda farklı görüşler olmasına karşın bunlar arasında bölgedeki zengin hammadde kaynakları ve önemli ticaret yollarının kontrol altında tutulma kaygısının olduğu da açıktır³¹.

Konumuz olan bölgede başta gümüş madenciliği olmak üzere metalürji alanındaki önemli gelişmelerin Urartu sonrası dönemde de devam ettiğini bilmekteyiz. Bu konuda sınırlı bilgilere sahip olmakla birlikte bazı gezginlerin seyahat notları aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Ermeni filozof ve tarihçi Gewond (Leon), M.S. 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen kayıtlarında Gümüşhane'nin "Sper" eyaletinde zengin gümüş madenlerinin ve gümüş işlemeciliğinin varlığından söz etmektedir³². Aynı yüzyılın sonlarında bu madenler, Ermeni kökenli Müslüman bir yerel yönetici olan Muhammad Mahadi (M.S. c 775 - 785). tarafından para basımında kullanılmışlardır. Ayrıca ünlü seyyah Marco POLO, Trabzon - Tebriz

³⁰ "Urartu Rönesansı" ifadesinin de sahibi olan Prof. Dr. Altan ÇİLİNGİROĞLU başkanlığında yürütülen Van Ayanis (*Rusahinili*) kazılarının bu güne değin olan sonuçları bunu doğrular niteliktedir. II. Rusa dönemine tarihlenen kale, Van gölü kıyısında kentin 30 km kuzeyinde yer almaktadır.

³¹ Altıntepe kalesinin kazıcısı olan Prof. Dr. T. ÖZGÜÇ'e göre; kale II. Argiştı döneminde artan ve Urartu'yu da tehdit eden Kimmer - İskit saldırılarına karşı inşa edilmiş bir kaledir. Altıntepe kazılarının ortaya koyduğu bir gerçekte bu kalenin bu amacından çok önemli bir Urartu merkezi olduğu yönündedir. Özgüç 1966,... ; Belli 1991 16 - 41

³² Ermeni tarihçinin kayıtlarında geçen Sper yerleşiminin bu günkü Erzurum'un ilçesi İspir ile özdeşleşebileceği önerilmektedir. Belli 1991 21 - 22

güzergahı ile Çin'e yaptığı bir seyahatinde bölgeden geçerken "Argiron" ve "Papert" yerleşimlerinde gördüğü zengin gümüş madeni yataklarından söz eder. Argiron kenti antik Argyropolis ve olasılıkla bu günkü Gümüşhane, Papert kenti ise bu günkü Bayburt ile özdeşleşebilir³³.

• **Bakır;**

Antik Dönem maden teknolojisinin gelişiminde kuşkusuz işleme kolaylığı ve bronz üretiminin en önemli hammaddesi olması bakımından bakır, Yakındoğu'da ve Anadolu'da en erken dönemlerden itibaren ticareti yapılan oldukça önemli bir madendir³⁴. M.Ö. I. bin yılda özellikle Urartu döneminde Doğu Anadolu bakır madeni yatakları üç alt bölgede yoğunlaşmaktadır:

A – "Erzincan – Erzurum – Bayburt – Kağızman – Çoruh Vadisi Bölgesi"

B – "Bingöl – Tunceli – Elazığ – Maden – Malatya – Adıyaman Bölgesi"

C – "Bitlis – Siirt Bölgesi"

Bu üç bölge içersinde konumuz olan ilk bölge bakır açısından oldukça zengin ve bir o kadar da Urartu için önemli olmalıydı. Nitekim Urartu yazılı kaynakları ışığında Erzurum merkezli Diauehi Ülkesi lokalizasyonuna bağlı olarak ilk bölgenin topraklarının önemli bir kısmı bu ülkenin sınırları içersinde kalıyor olmalıydı. Yine Urartu kayıtlarına göre; kral Menua ve oğlu I. Argışti bölgeye yönelik seferleri sırasında Diauehi Ülkesi'nden yüklü miktarlarda bakırı ganimet olarak almışlardır. Örneğin I. Argışti dönemi kayıtlarında Urartu kralı, Diauehi Ülkesi'nden haraç olarak "100 mina (5 ton) bakır" aldığından söz etmektedir³⁵. Gelişim sürecinin önemli krallarından biri olan II. Sarduri dönemi kayıtlarına bakıldığında özellikle Urartu'nun askeri seferler sonucu elde ettiği ganimet ve haraç miktarlarında önemli artışların olduğu görülmektedir. Örneğin II. Sarduri, yirmi sekiz yıllık saltanatı süresince yaklaşık 126 ton bronz haraç olarak ve

³³ Belli 1991 22vd. ; Moule and Pelliot 1938 96 - 97

³⁴ O.KENAR, M.Ö. I. Bin yılda Doğu Anadolu'da Maden İşlemeciliği ve Maden Sanatı, İzmir, 1998 (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi)

³⁵ UKN 128 ; 20 ; Ayrıca konumuz ile bağlantılı bölgedeki bir diğer ülke olan ve Çoruh Vadisi'nin güneydoğusuna lokalize edilen "Luşa Ülkesi"nden de önemli miktarda bakırın ganimet olarak alındığını bilmekteyiz. Diakonov –Kashkai 1981 37.

ganimet olarak rakiplerinden almıştır. Kayıtlarda net olarak geçmese de bu yüklü miktarda konumuz olan bölgenin önemli miktarda bir payı olmalıdır³⁶.

• **Demir;**

Demir madeni Urartu kayıtlarında hakkında en az bilgi sahibi olduğumuz madendir. Özellikle gelişme döneminde kullanımı oldukça yaygınlaşan bu maden bilhassa silah ve alet yapımında yoğun talep gören bir maden olmalıydı. Doğu Anadolu'da Urartu döneminde Demir madeni açısından var olan potansiyel yine üç alt bölgede toplanmıştır;

A – “Bingöl – Tunceli – Elazığ – Malatya Bölgesi”

B – “Divriği – Erzincan – Erzurum Bölgesi”

C – “Diyarbakır – Siirt – Bitlis – Van – Hakkari Bölgesi”

Urartu kayıtlarında diğer madenler kadar adı sık geçmese de Urartu krallarının demiri yoğun olarak ganimet ve haraç şeklinde aldıklarını tahmin etmekteyiz. Demirin erken dönemde bu denli değerli olması fikri, söz konusu dönemde bu maden ve madenden yapılmış objelerin çokta yaygın olmamasına dayandırılmaktadır. Fakat M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren demir, Urartu dünyasında yaygınlaşmaya başlar. Urartu kralı II. Sarduri kayıtlarında konumuz olan bölgeye yakın bir lokalizasyona sahip olan “*Qulha Ülkesi*”nden ganimet olarak demir bir krali mühür aldığını bilmekteyiz³⁷. Urartu kayıtlarında varlığı çok cılız olmakla birlikte bu dönemde konumuz olan bölgede dahil Doğu Anadolu'da gelişkin bir Demir maden teknolojisinin varlığını arkeolojik kanıtlar ışığında görebilmekteyiz. Belli, her üç alt bölgeyi kapsayan oldukça geniş bir coğrafyada gerçekleştirdiği kapsamlı yüzey araştırmaları sonucunda 167 adet demir işleme merkezinin varlığını saptamıştır³⁸.

M.Ö. 8. yüzyılın başlarından itibaren Urartu'yu Erzurum Bölgesi merkezli bir lokalizasyona sahip olan Diauehi Ülkesi'ne çeken doğal kaynaklar açısından olan zenginlik dışında en önemli faktör; bölgenin sahip olduğu lojistik ve stratejik konumdur. M.Ö. I. bin yıl YakınDoğu deniz aşırı ticaretinde önemli bir yere sahip olan Urartu malları, batı dünyasında önemli miktarda alıcı bulabilmekteydi. M.Ö. 8. yüzyılın öncesinde başlayan bu canlı ve metal obje ağırlıklı ticaret sonucunda Yunanistan'da ve İtalya'da bir çok merkezde doğu kökenli olasılıkla da Urartu ve Kuzey Suriye kökenli

³⁶ Belli 1991 30

³⁷ Urartu kayıtlarında geçen *Qulha Ülkesi* Antik Yunan metinlerinde adı geçen “*Colhis Ülkesi*” ile özdeşleştirilmektedir.

³⁸ Belli 1991 32 - 36

malların varlığı saptanmıştır. Bu canlı ticaretin Doğu Akdeniz kıyısındaki önemli ticaret merkezi konumundaki kentler vasıtası ile yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Bu konuda başta Al – Mina olmak üzere Doğu Akdeniz kıyısındaki bir çok Fenike kenti önemli rol oynamaktaydı³⁹. Urartu merkezli “doğu – batı ticareti”nde iki ana güzergah söz konusuydu; bunlardan ilki; Doğu Akdeniz limanları yolu ile gerçekleştirilen deniz yolu ağırlıklı ticaret, diğeri ise Frig Ülkesi üzerinden geçen kara yolu ağırlıklı ticaret. Başta Frig tümülüsleri olmak üzere bu güzergah üzerindeki merkezlerde bulunan Urartu ve Kuzey Suriye kökenli veya etkili mallar bu ticaret yolunun canlılığı konusunda önemli kanıtlar sunarlar⁴⁰.

Yukarıda sözü edilen canlı ticaretin Doğu Akdeniz limanları yolu ile gerçekleştiği görüşünden yola çıkarak Urartu’nun her zaman için batıya açılacak limanlara ihtiyacı olduğunu kabul edebiliriz. Kuzey Suriye kıyılarında Al – Mina merkezli bu ticaret bölgenin ve Urartu’nun en güçlü rakibi olan Asur saldırıları nedeni ile çok sık kesintiye uğruyor olmalıydı. Böyle durumlarda Urartu dışa açılmıyor ve ticari getirideki kesinti nedeni ile de ülke ekonomisi zor süreçler yaşıyor olmalıydı. Bu varsayımdan yola çıkan bazı bilim adamları Urartu’nun böyle dönemlerde başka liman kentlerinin bu amaç için kullanmış olabileceğini önermektedirler. Bu durum için en elverişli bölge Anadolu’nun Doğu Karadeniz kıyıları olarak görülmektedir. Bu görüşü savunan bilim adamlarına göre; en elverişli liman ise bir Milet kolonisi olan “Trabzon” kentidir. Varsayılan bu ticaret ağuna göre İran’dan başlayan ve Erzurum yolu ile Karadeniz kıyılarına ulaşan büyük bir ticari sistem söz konusuydu. Bu durumda Erzurum merkezli Diauehi Ülkesi doğal kaynaklarının dışında ticaret yollarının kavşak noktasında olmasından ötürü Urartu için var olan yaşamsal önemini bir kat daha artıracaktır⁴¹.

³⁹ Çilingiroğlu 1984 77 ; Curtis 1994, 1-25

⁴⁰ Bu malların Urartu veya Kuzey Suriye kökenli olmadığı sadece etkili mallar olduğu ve böyle bir ticaretin söz konusu olamayacağı yönün görüşlerde bulunmaktadır. Larsen 1985 47 – 56; van Loon 1977 229 – 231 ; Muscarella 1962 317 – 329 ; Barnett 1956 211 – 231.

⁴¹ Özellikle Barnett, İran – Erzurum – Trabzon güzergahlı yolun Boğazlar yolu ile Akdeniz ve Ege Dünyasına açılan uzun mesafeli bir ticaret güzergahı olabileceğine inanmaktadır. Barnett 1956 229 – 231 ; Azarpay 1968 35 ; Slaterry 1985 17 vd.

URARTU YAZILI KAYNAKLARI IŞIĞINDA URARTU – DİAUEHİ İLİŞKİLERİ

Urartu kayıtlarında “Diauehi” adı ilk kez Urartu kralı Menua dönemi kayıtlarında ortaya çıkar. Erzurum – Kars yolu üzerindeki Hasankale – Delibaba yerleşimleri arasındaki mevkiye bulunan ve literatürde “Yazılıtaş Steli” olarak bilinen yazıtta ilk olarak bu isimle karşılaşırız⁴². Bu metinde Menua, “güçlü ülke” şeklinde söz ettiği Diauehi Ülkesi’ni ve onun başkenti Şaşilu’yu ele geçirdiğinden söz etmektedir. Urartu kralı sefer kaydının devamında bu gelişmeler üzerine Diauehi kralı Utupurşuni’nin ayaklarına kapanarak af dilediğinden söz eder. Ayaklarına kapanarak af dileyen Utupurşuni, ancak yüklü miktarda haraç ve ganimeti Menua’ya sunduktan sonra af edilmeyi başarabilir⁴³. Bu gelişmelerden sonraki süreç ilginçtir yazıtta göre; Menua Utupurşuni’den aldığı yüklü haraç ve ganimet karşılığında onu af ettiği gibi aynı zamanda Diauehi tahtında kalmasına da izin vermiştir. Bu aşamadan sonra Urartu Diauehi krallığı arasında bir tür “vasal krallık veya kukla krallık” ilişkisinin var olduğunu düşünebiliriz. Her iki siyasi ilişki tarzı Yakındoğu monarşilerinde sıkça kullanılmıştır. Kontrolör devlet durumunda olan güç, etki alanına aldığı bölgedeki siyasi ve ekonomik çıkarlarını gözetmesi için söz konusu bölgenin yönetiminde “kukla yönetim” olarak nitelendirilebilecek bir yönetimi bırakmayı uygun görür⁴⁴.

Urartu kralı Menua’nın Diauehi Ülkesi’ne karşı uyguladığını düşündüğümüz “kukla kral” tarzı yönetim olasılıkla uzun vadede işe yaramamış olmalı. Çünkü Urartu’nun kuzeyindeki bu güçlü yerel krallık bir sonraki Urartu kralı I. Argiştî döneminde tekrar ayaklanarak Urartu için sorun olmaya devam eder. Babası Menua’nın izlediği dış politikayı sürdürmede kararlı olan I. Argiştî, tıpkı onun gibi kuzey ve kuzeydoğu yönlü yayılım girişimlerine özel bir önem verir. Bu kapsamda I. Argiştî’nin saltanatının ilk ve ikinci yıl seferleri kuzeye Diauehi Ülkesi’ne yöneliktir.

⁴² HChI 23 ; 24 ; Salvini bu metinde geçen “Diauehi” adının Urartu Dilinin grameri gereği bir erkek ismini niteleyebileceği gibi bir diğer durumda bir halk grubunu veya kabileyi de niteleyebileceğini belirtmektedir. Salvini 1995 54 – 55.

⁴³ HChI 23 ; 24

⁴⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Işıklı 1997 102 - 125

Babesinin yönetiminin son yıllarında çözülemeye çalıştığı Diauehi sorunu I. Argiştî'yi de saltanatını ilk yıllarında meşgul edecektir⁴⁵.

I. Argiştî'nin sefer yılları ve yıllıkları bu gün için Urartu dili uzmanları arasında tartışma konusudur. Buna bağlı olarak saltanatının ilk yıllarına tarihlendiği kabul edilen Diauehi Ülkesi'ne yönelik seferler de tartışmalı olacaktır. Rus Urartu Dil uzmanı Melikişvili eldeki metinlerin tümünü göz önüne alarak I. Argiştî'nin saltanatının ilk yıllarına tarihlenen Diauehi seferini kralın saltanatının son yıllarına 19. yılına tarihlenmeyi uygun görmektedir⁴⁶. Bunu kabul etmeyen bir diğer Urartu Dil uzmanı Salvini, I. Argiştî dönemi yıllıklarının büyük bir kısmının yer aldığı Van Kalesi'ndeki "Horhor Kronikleri"ni esas alır. Araştırmacı, söz konusu bu ana yıllıklar ile Melikişvili'nin asıl üzerinde durduğu bir stel arasındaki uyumsuzluğa dikkat çekerek Melikişvili'nin önerisinin geçerli olamayacağını belirtir. Ve I. Argiştî'nin Diauehi Ülkesi'ne yönelik seferlerinin saltanatının ilk yıllarında gerçekleştirilmiş olabileceğini ifade etmektedir. I. Argiştî Dönemi'nin ana yıllıkları olarak kabul edilen başkent Tuşpa'daki "Horhor Kronikleri"nde konumuz olan Diauehi seferleri ile ilgili şu ifadeler bulunmaktadır⁴⁷;

"...Argiştî şöyle der;

Hükmeden yüce tanrı Haldî'ye (muzaffer olmak için) yalvardım.

... bunu takip eden yılda ikinci kez askerlerimi topladım

Ben, Diauehi Ülkesi'ne kralı Mannudubi'ye karşı ilerledim..."

Melikişvili'nin göz önüne aldığı stelin başlangıcında her hangi bir Urartu kralının adı geçmemekte sadece Diauehi Ülkesi'ndeki ayaklanmadan ve Diauehi kralı olarak yine Utupurşuni'den söz edilmektedir⁴⁸;

"... Diauehi ikinci kez ayaklandı

Ben bütün güçlerimi topladım.

Ve Diauehi üzerine yürüdüm..."

⁴⁵ Çilingiroğlu 1997 30 - 31

⁴⁶ Melikişvili 1960 255

⁴⁷ UKN 128 ; HChI 81

⁴⁸ Bu durumda eğer Argiştî'nin seferi saltanatının 19. yılında gerçekleşmiş olursa Diauehi kralı Utupurşuni için Menua'nın yönetiminden sonra yaklaşık bir yirmi yıl daha Diauehi'nin yönetiminde kalması gerekecektir ki bu da çok mantıklı gelmemektedir. Salvini 1995 59

Urartu kralı I. Argiştı dönemi yazılı kaynaklarında da gördüğümüz gibi Diauehi Ülkesi halkı tekrar ayaklandığında ülke yönetiminde yeni bir kral olan Mannudubi bulunmaktadır. Bir önceki dönemde Menua yıllarında kalıcı olmasa da Urartu – Diauehi ilişkileri belirli bir çizgiye oturmuştu. Fakat her iki ülke yönetiminde gerçekleşen değişikliklerinden sonra bu ilişkiler tamamen bozulmuş olmalı. Nitekim kısa bir süre içerisinde yazıtlardan öğrendiğimiz kadarı ile Diauehi Ülkesi'nin iki yıl üst üste Urartu yönetimine karşı ayaklandığını bilmekteyiz⁴⁹. Bu kez Urartu daha acımasızdır. Diauehi kralı Mannudubi, bir önceki Diauehi kralı Utupurşuni gibi haraç ve vergi vererek hayatını ve saltanatını kurtaramaz. Bu konuda Horhor Kronikleri'nin verdiği bilgi çok açıktır;

*“ ... Ben Diauehi üzerine ilerledim.
Diauehi kralını yerinden ettim.
Şiriazı Ülkesi'ni aldım, köyleri yaktım, kaleleri yıktım...”*

Diauehi kralı, oldukça zengin haraç ve ganimetler vermesine karşın bu kez kendini ve ülkesini korumayı başaramaz. Kralın I. Argiştı'ye sunduğu haraç ve ganimetlerin miktarı ülkenin başta doğal kaynaklar olmak üzere bir çok açıdan nedenli zengin ve güçlü bir ülke olduğunu göstermektedir⁵⁰;

*“... Ben, Diauehi kralına boyun eğdirttim.
Onu haraç ödemeye zorladım.
41 mine altın, 37 mina gümüş, 10.000 mina bakır.
1000 eğerli at, 300 büyük boymuzlu sığır, 10.000 küçük boymuzlu sığır...”*

Bunlar dışında ayrıca Diauehi kralı her yıl düzenli olarak vergi niteliğinde aşağıdakileri de ödemek durumunda kalacaktır;

*“... [X] mina⁵¹ saf altın, 10.000 mina bakır
[X] öküz, 100 inek, 500 koyun, 300 eğerli at...”*

⁴⁹ Salvini, bu politik gelişmeyi de kendi görüşü için destek kabul eder. Salvini 1995 59 - 60

⁵⁰ UKN 128 ; Azarpay 1968 47 vd.

⁵¹ Urartu yazıtlarında ağırlık birimi olarak karşımıza çıkan “mina”nın günümüz ağırlık birimlerine göre tam karşılığının ne olduğu net değildir. Asur ve Babil ağırlık birimlerine göre 1 Şekel = 1/60 minadır. Bu da yaklaşık (+- 8.333 gr)dır. Aynı zamanda 1 mina = 1 / 60 talent olduğuna göre = (500 +- 40) gr olacaktır. Tüm bunların sonucunda 1 talent = 60 mina = 30 kg eşitliğine ulaşabiliriz.

Bu dönemden sonra "Diauehi Ülkesi" ifadesi Urartu yazıtlarında geçmez. I. Arğişti, olasılıkla Diauehi sorununa kesin çözümlü bulan ve bu ülkeden son kez söz eden Urartu kralı durumundadır. Babasına oranla daha sert uygulamalar içeren bir dış politika izleyen I. Arğişti, Diauehi Ülkesi'nin yönetiminde de önemli değişikliklerin gerçekleşmesine olanak tanır. Yüklü haraç ve vergilere rağmen saltanatını koruyamayan Diauehi kralı yönetimden uzaklaştırılır. Bu dönemden sonra Diauehi Ülkesi yönetiminde oldukça farklı bir uygulamanın varlığını görmekteyiz. Yazılı kayıtlara göre Urartu kralı kazandığı zaferin ardından Diauehi Ülkesi'nin yönetimini bölgedeki dört küçük yerel krallığa bırakmayı uygun görür. Belki de buradaki amaç kontrol altında tutabileceği daha küçük güçlere bölgenin yönetimini bırakmaktır. Bu uygulama da Urartu dış politikasında yeni olarak kabul edilebilecek bir uygulamadır.

Bu aşamadan sonra biraz öncede belirttiğimiz gibi Diauehi adı artık Urartu kayıtlarında yer almamaktadır. Bu konuda yazılı kayıtlarda açık bilgiler olmamasına rağmen bölgede Urartu üstünlüğünün tam anlamı ile kurulmuş olabileceğinden söz edilebilir. Artık kuzeydeki güçlü ve sorun yaratan Diauehi Ülkesi, Urartu için bir sorun teşkil etmeyecektir. Olasılıkla Urartu baştan beri hedeflediği amaçlara ulaşmış ve bölgeyi tamamen kontrol altına alarak kendi siyasi ve ekonomik çıkarlarını gözetecek bir yönetim sisteminin konumuz olan bölgede tesis edilmesini sağlamıştır.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Asur ve Urartu yazılı kaynaklarında adını sıkça gördüğümüz Erzurum ve civarı ile özdeşleştirilmesi bu gün için hemen hemen kesin olarak kabul edilen Diauehi Ülkesi, büyük olasılıkla özellikle Urartu Krallığı'nın gelişme evresinin başlarında ve hatta daha erken döneminde bölgede önemli bir güç olmalıydı. Bu gün için arkeolojik ve yazılı kanıtların oldukça sınırlı olmasına rağmen söz konusu bu yerel krallık veya kabile belki de Urartu Krallığı'nı oluşturan Erken Demir Çağ halkları arasında da önemli bir role sahipti. Nitekim M.Ö. 13. yüz yıldan itibaren Asur kayıtlarında adını gördüğümüz "Daiaeni Ülkesi" bu açıdan önemli olmalıdır. Diğer yandan Daiaeni adının daha geç dönem Urartu kayıtlarında karşımıza çıkan Diauehi Ülkesi ile olan ilişkisi bu açıdan da üzerinde önemle durulması gereken bir noktadır. Beklenen bu ilişki her ne boyutta olur ise olsun Daiaeni veya Diauehi halklarının Urartu kültürü ve uygarlığının oluşumunda belirli bir role sahip olması beklenebilir.

Bu konudaki verilerimiz ne yazık ki bu gün için doyurucu olmaktan uzaktır. Özellikle arkeolojik kanıtlar açısından durum çok daha sorunludur. Nispeten yazılı kaynaklar açısından bilgi sahibi olabildiğimiz Daiaeni veya

Diauehi ülkeleri ile ilgili olabilecek her hangi bir arkeolojik kanıttan söz etmek oldukça güçtür. Bu güne değin bölgede yürütülen arkeolojik araştırmalar ve kazılar daha çok bölgenin M.Ö. III. ve II. bin yılı ve I. bin yıl için ise Urartu periyodu üzerine yoğunlaşmıştır. Nitekim 1940 ve 60'lı yıllarda sınırlı sezonlarda Hamit Z. KOŞAY tarafından Karaz, Pulur ve Güzelova gibi höyüklerde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında ağırlık daha erken dönemler üzerindedir⁵². Söz konusu kazılardan çıkan malzemenin değerlendirilmesi ve buna bağlı yerleşimlerin tabaklanmasının da yeterli olduğundan söz etmek güçtür. Gerçekleştirdiği dönemde Anadolu Arkeolojisi'ne çok önemli getiriler sağlamış olan bu araştırmalar, bu gün için değişen metot ve tekniklerle tekrar incelenmelidir. Bu çalışmaya bağlı olarak bu kazıların Demir Çağ tabakalarından elde edilebilecek veriler de bizim konumuz olan Daiaeni veya Diauehi ülkeleri konusunda da bilgilenmemizi sağlayacaktır.

Erzurum ve civarında bu güne değin yapılan sınırlı araştırmaların yoğunluğunu yukarıda da belirttiğimiz gibi daha çok erken dönemler ve Urartu dönemi paylaşmıştır. Konumuz olan dönemin önemli bir kısmını da kapsayan Erken Demir Çağları ile ilgili araştırma ve veriler bu gün için oldukça sınırlıdır. M.Ö. IV. Bin yıldan itibaren Kafkaslardan Anadolu içlerine değin olan kültür birlikteliğini sağlamada önemli bir role sahip olan Erzurum Bölgesi bu konumunu Erken Demir Çağlarda da devam ettirmiştir. Bu konuda yapılan sınırlı sayıdaki çalışmalar bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır⁵³. Bölgenin Urartu Dönemi'ni kapsayan araştırma ve çalışmalarda diğerlerinden daha fazla şanslı değildir. Özellikle Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyelerinin çabaları ile gerçekleştirilen bu konudaki çalışmalar, bunların daha ileriye götürülebileceğini göstermektedir⁵⁴. Başta Erzurum Ovası'ndaki Umuduntepe olmak üzere Pekerç, Şirinlikale, Hasankale, Avnik, Oltu Kalesi, Bayburt Kalesi Iğır - Bıdır Kalesi (Horasan), Zivin Kalesi Suçatı Nekropol alanı gibi bir çok noktada yoğun Urartu varlığını ortaya

⁵² H.Z. KOŞAY - K. TURFAN, "Erzurum - Karaz Kazısı Raporu" *Bellekten*, 23 (1959), 349 - 413 ; H.Z. KOŞAY - H. VARY, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları Arkeoloji Serisi 9 Ankara 1964 ; H.Z. KOŞAY - H. VARY, *Güzelova Kazısı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları Fen - Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Serisi No:20 Ankara 1967 ; A. SAGONA, *Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory ; A Provisional Chronology for Northeast Anatolia* 1998.

⁵³ S. GÜNERİ *Erken Demir Çağında Doğu Anadolu ile Transkafkasya arasında gelişen Kültürel İlişkiler*, Ankara 1993 (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

⁵⁴ Çilingiroğlu 1980 ; Başaran - Koçhan 1986 ; Işık 1987 ; Koçhan 1990 ; Karaosmanoğlu 1991.

koyabilecek potansiyel mevcuttur. Bölgeyi tamamen kapsayacak geniş boyutlu bir araştırma, M.Ö. IV. bin yıldan Demir Çağların sonuna değin olan kronolojik süreçte bölgenin arkeolojik açıdan taşıdığı önemi bu günkü çizgisinden çok daha ileriye taşıyacaktır.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA LİSTESİ

A.S.

Anatolian Studies.

G. Azarpay 1968

Urartian Art and Artifacts ; A Chronological Study California 1968.

Balkan 1960

K. BALKAN, "Patnos Yakınındaki Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınak Kitabeleri" *Anatolica V* (1960), 133 – 158.

Barnett 1984

R.D. BARNETT, "Urartu" *CAH III* Cambridge 1984

Başaran – Koçhan 1985

C. BAŞARAN – N. KOÇHAN, "Diyadin Çevresinin Arkeolojik Araştırması ve Tokluca Kaya Dehlizleri" *Atatürk Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Cilt 1 / sayı 14* (1986) 235 - 254

Belli 1986

O. BELLİ, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması" *Araştırma Sonuçlar Toplantısı III* (1986), 365 – 378

Belli 1991

O. BELLİ, "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period : Silver, Cooper and Iron" *Urartu a Metalworking Center in the First Millenium B.C.* (ed. R. MERHAV) Jerusalem 1991 , 16 – 41

Birmingham 1961

J.M.BIRMINGHAM, "The Overland and Route Across Anatolia in the Eighth and Seventh Centuries B.C" *A.S X7* (1961), 185 - 195

Burney – Lawson 1960

C. BURNEY – G.R.J. LAWSON, "Measured Plans of Urartian Fortresses" *A.S. X* (1960) 17 – 196

Burney – Lang 1971

C.A. BURNEY – W.LANG *The Peoples of the Hills ; Ancient Ararat and Caucasus* Landon 1971

Çilingiroğlu 1980

A. ÇİLİNGİROĞLU, “Diauehi’de bir Urartu Kalesi :Umudumtepe” *Anadolu Araştırmaları II* (1980)

Çilingiroğlu 1983

A. ÇİLİNGİROĞLU, “Urartu Sur Duvarları üzerine Düşünceler” *Anadolu Araştırmaları IX* (1983) 28 – 37

Çilingiroğlu 1984

A. ÇİLİNGİROĞLU, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkileri* İzmir 1984

Çilingiroğlu 1994

A. ÇİLİNGİROĞLU, *Urartu Tarihi*, İzmir 1994

Çilingiroğlu – Salvini 1995

A. ÇİLİNGİROĞLU – M.J. SALVINI, “Rusahinili in Front of Mount Eiduru ; The Urartian Fortress of Ayanis” *Studi Micenei ed Egeo – Anatolici* 35 (1995), 111 – 124.

Çilingiroğlu 1997

A. ÇİLİNGİROĞLU, *Urartu Krallığı ; Tarihi ve Sanatı* İzmir 1997

Diakonov – Kashkai 1981

M. DIAKONOV – S.M. KASHKAI, *Geographical Names According to Urartian Text* Wiesbaden 1981

HChI

F.W.KONIG, *Handbuch der chaldischen Inschriften (I - II)* Graz 1955 – 57.

Işık 1987

F. IŞIK, “Şirinlikale Eiene unbekannte urartaische Burg und Beobachtung zu den Felsdenkmälern eines schöpferische Bergvolks Ostanatoliens” *Belleten* 51 (1987), 497 - 533

Işıklı 1997

M.İŞIKLI, *Yeni Asur Döneminde Asur Devletinin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri* İzmir 1997 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Karaosmanoğlu 1991

M. KARAOSMANOĞLU, "Suçatı Urartu Kemerı" *Belleten* 55 (1991), 595 - 604

Koçhan 1990

N. KOÇHAN, "Malazgirt – Tıkızlı Kalesi" *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi V* (1990), 87 – 103

LAR

D.D. LUCKENBILL, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I and II* Chicago 1926 - 27

Larsen 1985

M.T. LARSEN, "Commercial Networks in the Ancient Near East" *Altorientalisches Seminar; Regional Interaction and Crisis* 1985, 47 - 56

Muscarella 1962

O.W. MUSCARELLA, "The Oriental Origin of the Siren Cauldron Attachments" *Hesperia XXXI / 4* (1962), 317 - 329

Piotrovskii 1969

B.B. PIOTROVSKII, *Urartu* Cenevre 1969

Russel 1984

H.F. RUSSEL, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources" *A.S. XXXXIV* (1984), 171 - 201

Salvini 1995

M.J. SALVINI, *Geschichte und Kultuer der Urartaer* Darmstadt 1995

Sevin 1979

V. SEVİN, *Urartu Krallığı'nın Tarihsel ve Kültürel Gelişimi* İstanbul 1979 (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi)

Slaterry 1987

D.J. G. SLATERRY, "Urartu and the Blacksea Colonies : An Economic Perspective" *Al- Rafidan VIII* (1987), 17 vd.

Sözer 1974

A.N.SÖZER, "Erzurum Coğrafyası : Tabii ve Beşeri Özellikler" *50. Yıl Armağanı ; Erzurum ve Çevresi Cilt : 1 Atatürk Üniversitesi Yayınları* Erzurum 1974, 27 – 38

Tarhan 1983

T. TARHAN, "The Structure of the Urartian State" *Anadolu Araştırmaları IX* (1983) 295 – 310.

UKN

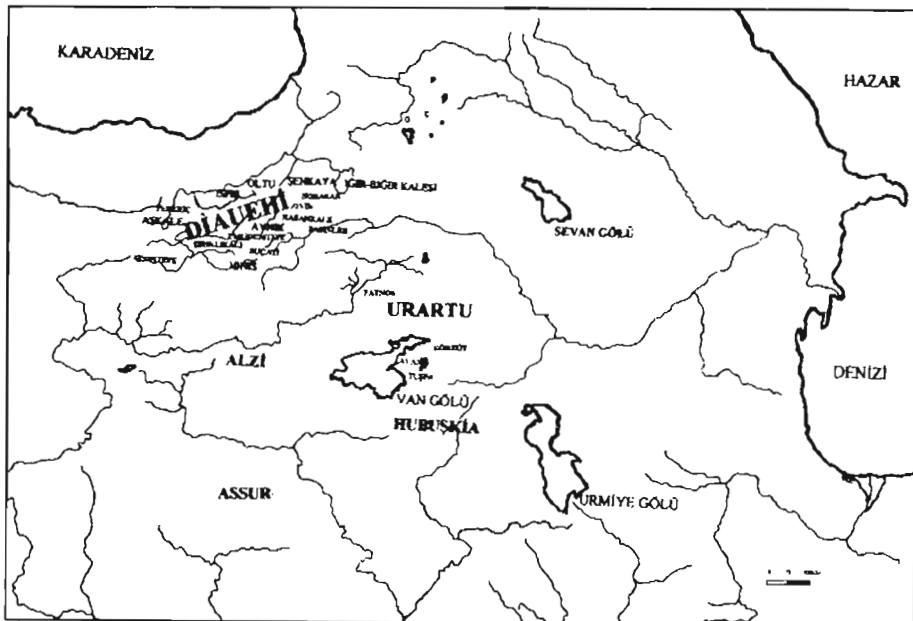
G. A. MELİKİŞVİLİ, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi Moskova* 1960

Van Loon 1977

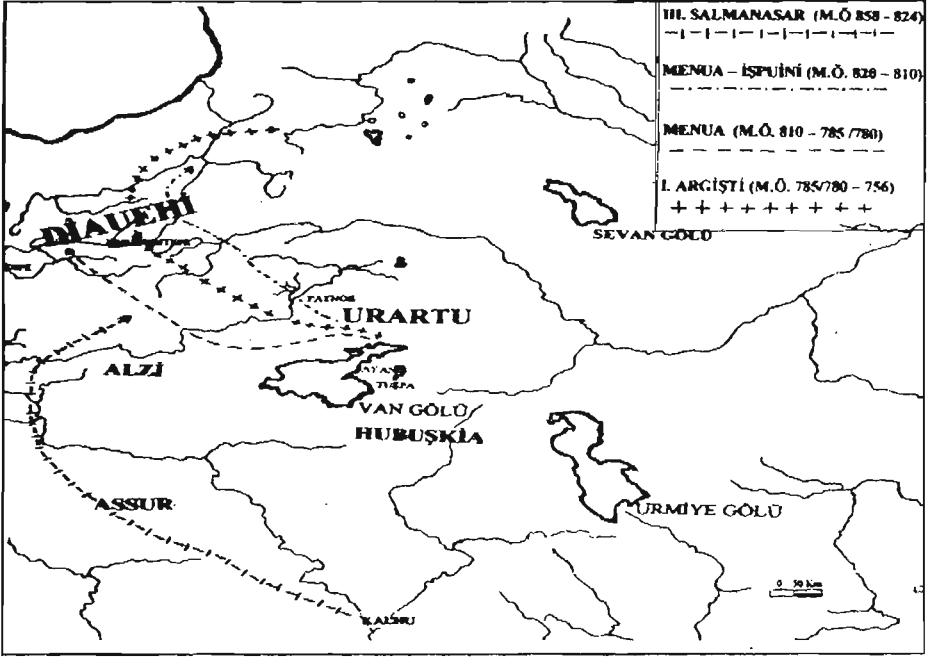
M.N van LOON, " The Place of Urartu in the First Millenium B.C. Trade" *Iraq* 39 (1977)

Zimansky 1985

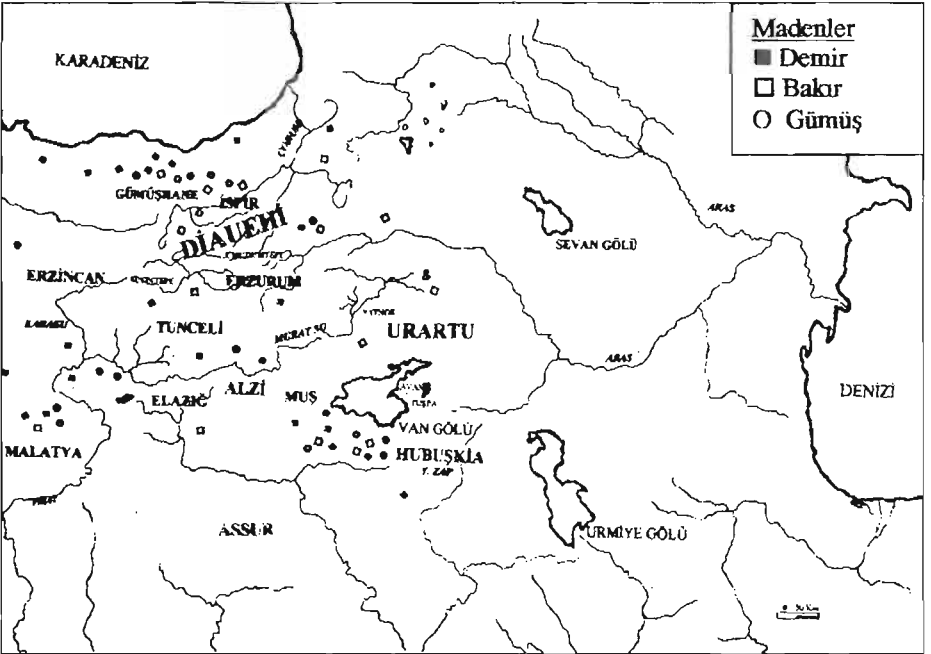
P.E. ZIMANSKY, *Ecology and Empire ; the Structure of the Urartian State* Chicago 1985

Harita 1: M.Ö. I. Binde Erzurum Bölgesi

Harita 2: Diauehi Ülkesi'ne yapılan Asur-Urartu seferleri (Çizen:A. Türker)

Harita 3: M.Ö.I. Binde Doğu Anadolu'nun maden yataklarının haritası (Çizen:A.Türker)